

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.316

В.М. Пальченкова,
доктор юридичних наук, доцент

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД В ТЕОРІЇ ПРАВА НА ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

У статті розглянуто проблему формування праворозуміння соціального контролю. Проведено ретроспективний аналіз терміну “соціальний контроль” та визначено його основні ознаки. Підкреслено, що при вивченні феноменології соціального контролю необхідно широко використовувати методологічну спадщину правознавців і суспільствознавців минулого й сьогодення, орієнтуючись на певну парадигму й традицію. Надано сучасне розуміння соціального контролю.

Ключові слова: держава, соціальний контроль, суспільство, теорія права.

В статье рассматривается проблема формирования правового понимания социального контроля. Проведен ретроспективный анализ термина “социальный контроль” и определены его основные признаки. Подчеркивается, что при изучении феноменологии социального контроля необходимо широко использовать методологическое наследие обществоведов и правоведов прошлого и современности, ориентируясь на ту или иную парадигму и традицию. Приводится современная трактовка в правоведении понятия “социальный контроль”.

Ключевые слова: государство, социальный контроль, общество, теория права.

Paper deals with the problem of forming a legal understanding of social control. A retrospective analysis of the term “social control” and its main features is carried out. It is emphasized that in the study of the phenomenology of social control it is necessary to use methodological legacy proposed by lawyers and social scientists of the past and the present, focusing on a particular paradigm and tradition.

It is noted that the category of social control – a concept that has a much broader meaning compared to a purely legal sense as covering a much wider range of effects on the social behavior of significant persons, which include other than legal means, even those that are usually ignored by lawyers, who study legal issues. Also, the theory of social control shows the life of social relations and social deployment patterns better than traditional legal interpretation, as it includes the mutual influence of two conflicting areas – the state and society.

Modern understanding of social control is given in the paper. In general, social control is one of the most important functions of government, which can not only detect but also prevent deviation, error and drawbacks arising in the social organization of society. It helps to find new reserves and opportunities for the development, stability and order. But understanding of the formal (state) control as the main kind of social control is just the jurisprudential tradition that historically is focused on the state. The development of the theory of social control in the jurisprudence is associated with the convergence of approaches and comprehensive, and most empirically grounded understanding of social control. The essential foundation of social control advocates active population, which

manifests itself in the activities of social movements and organizations, the media, letters, complaints, statements of citizens. An important role in this regard takes public opinion.

Obviously, the theory of social control most of the time of its existence was sociological and to law it was related primarily from the perspective of sociology of law. Yet, the development of jurisprudence put the researchers before the fact, that we should go beyond dogmatic boundaries and seek an explanation in the organization, and even more in the laws of self-organization of the society.

Key words: *state, social control, society, theory of law.*

Категорія соціального контролю – це поняття, що має значно ширший зміст порівняно з суто правовим розумінням, оскільки охоплює значно ширше коло засобів впливу на соціально значущу поведінку особи, до яких належать, крім правових засобів, ще й ті, що зазвичай ігноруються правознавцями при вивченні правових питань. Крім цього, теорія соціального контролю демонструє життя суспільних відносин і розгортання соціальних закономірностей більш повно ніж традиційна правова інтерпретація, адже включає взаємний вплив двох суперечливих площин – держави та суспільства.

Соціальний контроль спрямований передовсім на дотримання прав, свобод, законних інтересів людини, а втрата контролю породжує поширення протиправних схем. До сьогодення навколо інтерпретації терміна “соціальний контроль” продовжується жвава дискусія, і в цьому проявляється актуальність означеної проблеми. Остання дає можливість вивчати проблему з точки зору загальної теорії держави та права, оскільки дослідження ґрунтується на загальнотеоретичних основах цієї теорії.

Проблемі соціального контролю приділяли увагу філософи, соціологи, теоретики теорії держави і права, адміністративного права, кримінологи та ін. Сучасні дослідники при вивченні феноменології соціального контролю широко використовують методологічну спадщину правознавців і суспільствознавців минулого й сьогодення, орієнтуючись на певну парадигму й традицію.

Важливе значення для вивчення окресленої проблематики мають роботи теоретиків права, хоча питання соціального контролю в загальній теорії держави і права вважається недостатньо розробленим. Деяких аспектів торкалися С.С. Алексєєв, В.М. Горшенєв, В.В. Копєйчиков, П.М. Рабинович, О.Ф. Скакун, В.І. Туровцев, М.В. Цвік, Ю.С. Шемшученко. Питанням різних форм соціального контролю присвячені роботи Л.В. Аكوпова, В.Б. Авер’янова, О.Ф. Андрійко, О.М. Літвака, Т.В. Наливайко, А.І. Рябка, В.С. Шестак та ін.

Основною метою цієї роботи є аналіз і актуалізація питань соціального контролю та формування на цій основі сучасного погляду на соціальний контроль у загальній теорії держави і права.

Як ми зазначали, визначенню поняття соціального контролю приділяли увагу вчені різних галузей права, але до цього часу навколо терміну “соціальний контроль” дискусії не вщухають. Теоретичне обґрунтування соціального контролю та його значення в управлінні державою зроблено визначними філософами Ш. Монтеск’є, І. Кантом, Г. Гегелем. Соціологічний підхід до аналізу проблематики соціального контролю знаходить свій початок у роботах І. Бентама, Ч. Беккарія, Ч. Ломброзо, А. Кетле, О. Конта, К. Маркса, Г. Тарда, М. Вебера, Е. Дюркгейма.

Поняття “соціальний контроль” уперше використав Г. Тард (засновник біхевіористично-психологічної парадигми соціального порядку). Соціальний контроль він досліджував із суб’єктивістських позицій, акцент робив на індивідуально-

психологічній стороні суспільного явища, на символічних аспектах соціальної взаємодії. Згідно з поглядами Г. Тарда ключова роль у політичній соціалізації особистості належить соціальному контролю, який виконує спеціальні функції з розвитку загальносоціальних норм у суспільстві, які, у свою чергу, і створюють підґрунтя влади. Згодом естафета в розробленні соціального контролю, передусім, над девіантністю в XX ст. переходить до американських соціологів: Р. Айкерса, Г. Барака, Е. Берджеса, М. Готфредсона, Р. Ланьєр, Д. Матза, Р. Мертона, Ф.І. Ная, Р. Парка, Т. Парсонса, А. Рейса, У. Реклесса, Е. Росса, У. Самнера, Ф. Трешера, Г. Сайкса, К. Шоу, Т. Хірши та ін.

У кримінології теорія соціального контролю спочатку була представлена позитивістською та неокласичною школами, а згодом – школою нового реалізму. Загальна теорія соціального контролю в теорії права з'явилася значно пізніше ніж у соціології та кримінології. Переважна більшість теорій соціального контролю є соціологічними, які не загострюють увагу на правовій специфіці поєднання.

В українському суспільствознавстві та правознавстві вивчення й аналіз соціального контролю мають порівняно неглибоке коріння та пов'язані з іменами російських соціологів, які вивчали цю проблему. Соціологи XIX ст. М.М. Ковалевський, П.О. Сорокін, Л.Й. Петражицький також не уникнули впливу робіт Г. Тарда, які позначились на багатьох ключових положеннях їх концепцій та висновків. Так, Л.Й. Петражицький розглядав соціальний контроль як діючу систему суспільних норм і приписів. Згідно з концепцією М.М. Ковалевського сутність історичного прогресу полягає в зміні різних механізмів соціального контролю, розширенні поля його дії та домінуванні. Під час російського періоду наукової роботи П.О. Сорокіна аналіз механізмів соціального контролю зайняв центральне місце в його соціологічній концепції. Заслуговують на увагу роботи представників раннього марксизму С.М. Булгакова, П.Б. Струве, К.М. Тахтарєва, які вважали головним способом удосконалення суспільних відносин реформи управління й контролю. Значні дослідження, присвячені ролі соціального контролю в управлінні, були проведені А.А. Чупровим і Ю.О. Янсоном. Проте формування теорії соціального контролю в СРСР, у тому числі й у радянській Україні, відбувалося не просто.

Соціальний контроль у радянські часи розглядався як система державних і громадських інститутів. При цьому пріоритетним напрямом теорії було розроблення й дослідження проблем державного контролю. Це зумовлювалося сутністю радянської держави, коли інтереси окремих громадян були підкорені волі правлячого класу, а потім – партійно-державній номенклатурі. Усе, що було важливо для радянської бюрократії як у суспільному, так і приватному житті, входило в систему соціального, а особливо – державного контролю, що надавало останньому абсолютного, тотального характеру. А пересічна людина ставала об'єктом контролю, але не суб'єктом прав. Таким чином, оновлювалася власне теорія соціального контролю, закладеного в творах мислителів минулого.

У радянські часи сформувалося розуміння соціального контролю як сукупності норм, інститутів і відносин, спрямованих на забезпечення поведінки людей відповідно до інтересів соціальних груп, класів, суспільства в цілому. Така точка зору має право на існування й сьогодні, але лише в тих випадках, коли йдеться про девіантну поведінку людей.

Є тлумачення соціального контролю, котрі на базі біологічних законів функціонування людини інтерпретують застосування певних моделей впливу на психіку людини, передусім на її інстинктивну, неусвідомлену поведінку [1].

Певна частина дослідників намагаються акцентувати увагу на розширених межах розуміння “соціального контролю”. Зокрема, система соціального контролю визначається як сукупність засобів, що взаємодіють за системними ознаками й мають втримувати поведінку членів соціальних груп у межах визначених зразків. До цих засобів належать навіювання, заборони, з одного боку, і нагороди, знаки пошани, з іншого, завдяки яким корегують поведінку людини [2, с. 143–144]. Таке визначення приваблює своєю загальністю, але залишає поза увагою те, наскільки ці засоби в межах своєї групи можуть відрізнитися за змістом, формою і ефективністю.

К.В. Кондов зауважує, що поняття “соціального контролю” ширше за поняття соціального управління чи соціального регулювання. Воно містить у собі не лише цілеспрямований вплив соціальних інститутів та організацій, а й передбачає стихійні впливи соціальних настроїв та громадської думки, а також власну активність людини: здійснення контролюючої діяльності стосовно інших людей, самоконтролю та цілеспрямованого впливу на оточуюче її соціальне та політичне середовище. Людина наділена здатністю до засвоєння серед пропонованих їй соціальних ролей тих, які відповідають її внутрішнім, засвоєним у ході соціалізації цінностям і переконанням як усвідомленим, так і неусвідомленим [3, с. 105]. Видається, що дослідник розглядає самоконтроль, навіть індивідуальний, як внутрішню ознаку соціального контролю. Його визначення є справжньою соціологічною інтерпретацією означеного явища. Втім, О.В. Мазурик зазначає, що соціологічні інтерпретації соціального контролю включають як регулювання індивідуальної поведінки через інтерналізацію соціальних норм (саморегуляція), так і регулювання поведінки за допомогою зовнішніх або екстернальних (правових і моральних) соціальних санкцій (нагорода – за дотримання норм, кара – за відхилення від них) [4, с. 173]. Це досить несподіване розуміння для східноєвропейських підвидів правових шкіл та соціології права. Але воно стало традиційним для західної правової школи. Тут індивідуальна поведінка та самоконтроль людини не є просто об’єктом правового чи морального управління, а вважається складовою зворотного впливу на суб’єктів соціального контролю. Власне, людина, а не лише соціальні групи, еліти, класи тощо є суб’єктом соціального контролю. Здається, що визначення О.В. Мазурика у “східному стилі” знімає напругу щодо розуміння ролі індивіда в соціальному контролі, але питання залишається відкритим. У нашому розумінні варто користуватися переважно східною інтерпретацією соціального контролю, у якій місце індивіда в останньому розглядається традиційно для східноєвропейських правових шкіл.

У сучасній правовій літературі традиційна концепція соціального контролю у сфері виконавчої влади зберігає свої позиції. Д.М. Овсянко зазначає: “соціальний контроль за діяльністю органів влади полягає в тому, що уповноважені на те органи (законодавчої, виконавчої, судової влади) і громадські організації, використовуючи організаційно-правові способи й засоби, виявляють, чи не були допущені в діяльності підконтрольних органів влади і їх посадових осіб будь-які відхилення від законності, а якщо вони є, то своєчасно їх усувають” [5, с. 145].

Є й інші тлумачення соціального контролю, що демонструє настільки це поняття широке в трактуванні, а складність розуміння його змісту й форм закладені апіорі. Між іншим, у світовій науці визнається, що поняття соціального контролю залишається недостатньо визначеним, хоча актуальність наукового розроблення відповідних проблем швидко зростає. Підкреслюється, що при вивченні феноменології соціального контролю необхідно широко використовувати методологічну спадщину правознавців і суспільствознавців минулого й сьогодення, орієнтуючись на певну парадигму й традицію [6, с. 44].

У цілому соціальний контроль є однією з найважливіших функцій державного управління, яка дозволяє не лише виявити, а й запобігти відхиленню, помилці й недоліку, що виникають у соціальній організації суспільства. Допомогає шукати нові резерви й можливості для розвитку, стабільності та порядку. Але розуміння формального (державного) контролю як основного різновиду соціального є просто традицією правознавчих досліджень, що історично орієнтовані на державу. Розвиток теорії соціального контролю в правознавстві пов'язаний із конвергенцією підходів і комплексним, а головне – емпірично обґрунтованим розумінням соціального контролю. Першоосновою соціального контролю виступає активність населення, яка проявляється в діяльності громадських рухів та організацій, у засобах масової інформації, у листах, скаргах, заявах громадян. Важливе місце в цьому плані займає громадська думка.

Отже, сьогодні трактування соціального контролю в юридичній, соціологічній та філософській літературі є близьким за змістом і розглядається як механізм саморегуляції в соціальних системах, що здійснюється за допомогою нормативного регулювання поведінки людей. Соціальний контроль – елемент соціальних інститутів, який забезпечує дотримання соціальних норм, правил діяльності, нормативних вимог й обмежень у поведінці. Як елемент соціального управління соціальний контроль діє за принципом зворотного зв'язку. Функція соціального контролю – створення умов для стійкої соціальної системи, збереження соціальної стабільності й водночас позитивних змін у системі. Це вимагає від контролю значної гнучкості, здатності відрізнити за соціальним змістом соціальні відносини від соціальних норм діяльності: дисфункціональні, що завдають суспільству збитків, та необхідні для його розвитку, які важливо заохочувати.

Виходячи із наведеного вище, можна зазначити, що соціальний контроль – це механізм, за допомогою якого суспільство та його складові елементи (групи, організації) забезпечує дотримання певних умов (обмежень), порушення яких завдає збитків функціонуванню соціальної системи. До таких обмежень відносяться правові та моральні норми, звичаї, адміністративні рішення. Дія соціального контролю зводиться, головним чином, до застосування різноманітних санкцій до порушників соціальних обмежень. Одночасно соціальний контроль користується й заохоченнями за дотримання соціальних норм.

Таким чином, аналіз соціального контролю свідчить про те, що контроль має багатофункціональний характер, а різноманітні технології, засоби, форми та методи його реалізації залежать від характеру соціальної організації суспільства. Соціальний контроль – це система суспільних і державних механізмів, завдяки яким підтримуються рівновага, стабільність та суспільний порядок. Соціальний контроль поділяється на державний (формальний) і громадський (неформальний). Але така диференціація не завжди однозначна.

Самі теоретично-правові підвалини соціального контролю в праві доволі слабо розвинені в українській теорії держави та права, втім, і зарубіжна теорія не може похвалитися ґрунтовним розробленням ідеї соціального контролю в праві. Це можна пояснити тим, що означена теорія виступає немов нашарування над доктриною права загалом, і в цій її іпостасі вона сприймалася як вихід за межі права, хоча така думка була неправильною, адже замкнутість права збіднює його наукову перспективу. Теорія соціального контролю в праві так і не змогла перейти межу між формальним і неформальним соціальним контролем, забувши про їхню принципову взаємність та єдність з точки зору реальних суспільних відносин. Очевидно, що теорія соціального контролю більшу частину часу свого існування була соціологічною та до правознавства мала відношення, насамперед,

з точки зору соціології права. І все ж розвиток правознавства поставив дослідників перед фактом, що слід виходити за догматичні межі і шукати пояснень в організації, а ще більше – в законах самоорганізації суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Колодкин Б.В.* Инстинкты и “социальный контроль”: социально-философский анализ / Б.В. Колодкин // Вестник СевНТУ: зб. научн. тр. Серия Философия. – 2011. – Вып. 115. – С. 25–28.
2. *Казимирчук В.П.* Современная социология права : учеб. для вузов / В.П. Казимирчук, В.Н. Кудрявцев. – М. : Юристъ, 1995. – 297 с.
3. *Кондов К.В.* Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані. – 2011. – № 1 (75). – С. 104–109.
4. *Мазурик О.В.* Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту / О.В. Мазурик // Вісник Львівського ун-ту. – 2011. – Вип. 5. – (Серія соціологічна). – С. 169–177.
5. *Овсянко Д.М.* Административное право / Д.М. Овсянко. – М. : Юрист, 1997. – 448 с.
6. *Мишин Г.К.* Налоги и социальный контроль (Политологический и криминологический аспекты) / Г.К. Мишин // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 40–46.

Отримано 24.04.2015